

ПРОБЛЕМИ ЗМІСТУ І МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Макроекономіка. Підручник

**Ірина Бобух,
Ірина Барановська**

Тема 28. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І ЗРОСТАННЯ

*Економічне зростання є одним з аспектів
процесу економічного розвитку*

Амартія Сен

- 28.1. Розвиток і зростання: сутність, типи, види
- 28.2. Теорії економічного розвитку і зростання
- 28.3. Чинники, які впливають на економічний розвиток і зростання
- 28.4. Показники економічного розвитку і зростання

Література

1. Доклад о человеческом развитии 2014. Обеспечение устойчивого прогресса человечества: Уменьшение уязвимости и формирование жизнестойкости. ООН. Резюме. – Нью-Йорк, 2014 // <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-summary-ru.pdf>.
2. История экономических учений. – М. : "Инфра-М", 2000.
3. Макконнелл К., Брю С. Экономикс: принципы, проблемы и политика. – М. : "Инфра-М", 1999.
4. Сен А. Развитие как свобода. – М. : "Новое издательство", 2004.
5. Система национальных счетов 2008. – Нью-Йорк, 2012 // <http://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008Russian.pdf>.

Стрімкі суспільно-економічні трансформації, що відбуваються останнім часом, потребують переосмислення як практичних основ економічної діяльності, так і глибинних теоретичних засад економічної теорії. У відповідь на виклики сучасності з'являються нові категорії та поняття, змінюються роль і значення "традиційних". Гегемонія економічного зростання змінилася більш широкими і зваженими підходами до трактування успіш-

Бобух Ірина Миколаївна (irinng@ukr.net), д-р екон. наук, старш. наук. співроб.; провідний науковий співробітник ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

Барановська Ірина Вікторівна (irina.baranovsky@gmail.com), канд. екон. наук; докторант ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

ності, ефективності та доцільності економічних перетворень у процесі економічного розвитку. Необхідність формування світоглядних засад щодо ключових аспектів економічного розвитку як базової макроекономічної категорії сьогодення обумовлює актуальність вивчення цієї теми.

28.1. Розвиток і зростання: сутність, типи, види

Термін "економічний розвиток" набув поширення серед економістів, політиків і громадських діячів у XXI столітті, проте концепція економічного розвитку є набагато давнішою, вона налічує кілька століть. Її виникнення пов'язують із розпадом феодалізму і розвитком капіталізму. А "економічне зростання" як концепція, що досліджує кількісний макроекономічний вимір результатів виробничих процесів у вигляді ВВП і похідних від нього показників, зокрема національного доходу, будучи набагато молодшим підходом (з'явилася на початку XX століття), практично одразу стала популярною. В "Економікс" К.Макконнелла і С.Брю, наприклад, зазначено, що "економічне зростання являє собою загально визнану економічну мету суспільства"¹. У концепції економічного зростання істотно спрощено трактування міжнародних і внутрішньокраїнових порівняльних економічних характеристик у динаміці (безпрецедентно довгостроковій на той час завдяки легендарним рядам А.Меддісона). Проте такий високий рівень абстрагування є не тільки перевагою, але й "ахіллесовою п'ятою" концепції, оскільки вона випускає з поля зору такі важливі аспекти, як наявність і рівень використання ресурсів і шкоди навколишньому середовищу, акумульований рівень благополуччя, нерівність у різних вимірах, соціальну справедливість, тривалість життя населення, його освіченість, рівень довіри в суспільстві, вільний час тощо. Навіть сам винахідник порівняльних сетів виміру національного доходу С.Кузнец іще 1934 року застерігав проти ототожнення зростання ВВП із підвищенням економічного чи соціального добробуту, зазначаючи, що "...цінна властивість людського мозку спрощувати складні явища в компактних характеристиках є небезпечною, оскільки створює підстави для маніпуляцій, особливо у сфері питань, які є ядром конфлікту соціальних груп, де інструментом аргументації часто є надмірне спрощення"². У сучасних умовах істотно зростає роль саме тих аспектів економічного розвитку, які в епоху розквіту концепції економічного зростання відкидали як другорядні.

Економічний розвиток являє собою процес і політику здійснення *якісних і кількісних* змін у соціально-економічній системі. Заходи, застосовувані у процесі проведення такої політики, спрямовані, зокрема, на розвиток людського потенціалу, інфраструктури; захист навколишнього середовища; раціональне використання природних ресурсів; регіональний розвиток; високий рівень особистої відповідальності в суспільстві; забезпечення енергоефективності, адекватної правової системи, захисту прав власності,

¹ Макконнелл К., Брю С. Экономикс: принципы, проблемы и политика. – М., 1999. – С. 412.

² Kuznets S. Uses and Abuses of National Income Measurements, 1934 // <http://cbdd.wsu.edu/kewlcontent/cdoutput/TR501/page59.htm>.

охорони здоров'я, безпеки, в тому числі фінансової; збалансованість формування різних видів ресурсів тощо.

Економічне зростання, на відміну від економічного розвитку загалом, є суто *кількісним* феноменом зростання ВВП і похідних від нього показників – валового національного доходу (ВНД), валових національних заощаджень (ВНЗ), накопичення капіталу, зокрема, основного тощо, і відбиває лишень одну з його граней.

Економічний розвиток і зростання є певною мірою *взаємозалежними*. Наприклад, покращення системи охорони здоров'я, освіти, постачання чистої питної води, безпечної їжі, налагодження міжнародної співпраці сприяє збільшенню продуктивності праці й, відповідно, призводить до зростання ВВП. А такі заходи, як зниження рівня виснаження природних ресурсів і посилення екологічних рестрикцій, навпаки, можуть спричинити його скорочення. Своєю чергою, економічне зростання дозволяє утворити ресурси для здійснення політики перетворень, спрямованої на досягнення цілей економічного розвитку. У зв'язку з глобалізацією зростає роль участі країн у ланцюгах доданої вартості (Global Value Chains) і міжнародних фінансових ринках, що має безпосередній стосунок як до економічного розвитку загалом, так і до зростання ВВП зокрема.

Розбіжності між цілями, чинниками і принципами економічного розвитку і зростання найяскравіше проявляються у країнах, ринки яких формуються (в тому числі в Україні), де нерідко можна спостерігати економічне зростання на тлі мінімальних або відсутніх узагалі змін у форматі економічного розвитку. Такі країни функціонують найчастіше як сировинні придатки до багатих високорозвинених і політично впливових держав.

Економічна наука розрізняє такі *типи економічного зростання*:

- *екстенсивне*, за якого збільшення виробництва досягають за рахунок додаткового залучення ресурсів, а рівень технології та продуктивності праці залишається незмінним або зростає дуже повільно;

- *інтенсивне*, за якого виробництво зростає завдяки технічному прогресу, раціональному використанню ресурсів і підвищенню продуктивності праці;

- *змішане*, за якого економічне зростання забезпечене одночасно за рахунок технічного прогресу і додаткового залучення ресурсів.

Основні види економічного зростання – "зелене", "синє" і "золоте".

"Зелене" зростання. Згідно з методологією Програми з навколишнього середовища ООН (UNEP) на концептуальному рівні "зелена" економіка приводить до зростання благополуччя людей і соціальної справедливості, при цьому суттєво знижуючи екологічні ризики й екологічні дефіцити. На рівні дії "зелену" економіку розглядають як таку, де зростання доходів і зайнятості забезпечене інвестиціями, які скорочують викиди вуглецю і забруднення навколишнього середовища, підвищують енерго- і ресурсоефективність, попереджають втрату біорозмаїття й екосистемних послуг.

"Синє" зростання. Концепція "синьої" економіки, вперше виокремлена в матеріалах "Ріо +20", базується на збереженні та раціональному використанні океанічних екосистем, виходячи з того, що здорові океанічні

екосистеми продуктивніші й є обов'язковою умовою формування економіки використання океанів. Продовольча і сільськогосподарська організація об'єднаних націй (UNFAO) сформувала ініціативу, спрямовану на повніше освоєння потенціалу океанів, морів і прибережних районів із метою: 1) ліквідації хижацьких методів рибного промислу, надмірного вилову риби, створення стимулів для вдосконалення заходів щодо формування раціонального рибного промислу і припинення незаконного і нерегульованого промислу; 2) випрацювання цілеспрямованих заходів, що сприяють співробітництву між країнами; 3) активнішого розроблення політичних заходів, вкладання інвестицій та впровадження інновацій для підтримки продовольчої безпеки, скорочення масштабів зубожіння населення і раціонального використання водних ресурсів. Імплементация цієї концепції відбувається в таких напрямках: а) аквакультура – сприяння реалізації передових методів розведення риби, молюсків і водоростей; б) промислова риболовля – підтримка запровадження Кодексу відповідальної риболовлі та належної практики рибного виробництва; в) системи виробництва морепродуктів – сприяння формуванню ефективних ланцюгів виробництва і збуту морепродуктів й удосконалення систем життєзабезпечення; г) екосистемні послуги (поглинання вуглецю, захист від штормів і хвиль, туризм тощо), сприяння формуванню нормативно-регульованих режимів і підходів, спрямованих на відновлення найважливіших об'єктів берегового середовища і біорозмаїття

"Золоте" зростання. Сутність концепції економічного зростання за "золотим правилом" полягає у визначенні того, як люди повинні сьогодні працювати, заощаджувати та інвестувати, щоб майбутні покоління жили, принаймні, так само добре, як і вони. "Золоте правило" передбачає, що люди мають споживати не забагато і не замало – так, щоб нащадки не співчували їм і не обурювалися на них. "Золоте правило накопичення", сформульоване Е.Фелпсом 1961 року, розглядають у деяких теоріях економічного зростання як спрощений підхід до визначення норми накопичення – гіпотетичної траєкторії збалансованого зростання економіки, за якої кожне покоління зберігає для майбутніх поколінь таку саму частину національного доходу, яку залишає йому попереднє покоління. Таке визначення умов оптимального для суспільства економічного зростання є логічним. Воно впливає з моделі зростання Р.Солоу, згідно з якою "золотим правилом заощадження" називають правило вибору оптимального обсягу капіталу для максимізації частки споживання. Відповідну величину капіталоозброєності називають капіталоозброєністю за "золотим правилом", а норму заощадження (інвестицій) – нормою заощадження за "золотим правилом".

Важливим моментом методології та практики економічного розвитку і зростання є збігання прикметників у термінах "стале зростання" і "сталий розвиток". Це спричиняє низку непорозумінь і викривлень термінів і явищ, що вони визначають, природа яких є зовсім різною. Якщо *стале зростання* характеризує постійне підвищення темпів приросту ВВП упродовж тривалого часу, то *сталий розвиток* – це такий розвиток суспільства, за якого задоволення потреб у природних ресурсах теперішніх поколінь

не має ставити під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти в них свої потреби, коли будуть узгоджені екологічні, економічні та соціальні складові розвитку і техногенне навантаження не перевищуватиме здатності навколишнього природного середовища до самовідновлення, а суспільство усвідомить перевагу екологічних пріоритетів над іншими. Ця дефініція, наведена у проекті Концепції сталого розвитку НАН України, є розширеним трактуванням інтерпретації сталого розвитку фахівцями Світового банку – як забезпечення наступних поколінь такою самою кількістю можливостей чи навіть більшою, ніж маємо ми. Причому такі можливості вимірюють фондами капіталів, що формують основу благополуччя.

28.2. Теорії економічного зростання і розвитку

Шумпетеріанська теорія економічного розвитку і зростання. Основи теорії економічного розвитку і зростання заклав на початку ХХ століття Й.Шумпетер. Значний внесок у цю теорію зробили С.Кузнец, Ф.Бродель, Т.Шульц, Г.Беккер, М.Портер, М.Кондратьєв та інші вчені. Й.Шумпетер першим указав на відмінності між зростанням і розвитком економіки, визначив інновації як головну рушійну силу зростання економіки. У своїй базовій науковій праці "Теорія економічного розвитку"³ він охарактеризував економічне зростання як кількісні зміни (збільшення виробництва і споживання одних і тих самих товарів і послуг), а економічний розвиток – як позитивні якісні зміни (нововведення у виробництві, продукції та послугах, у галузі управління, інших сферах життя й економічної діяльності). Інакше кажучи, локомотивом розвитку Й.Шумпетер вважав інновації, а також підприємницький ресурс, який створює попит на інновації та їх надлишкову пропозицію. Підхід Й.Шумпетера ілюструється моделлю зростання Ф.Агійона і П.Хоувітта. Згідно з цим підходом, кількісні зміни у форматі зростання є важливішими за якісні зміни у форматі розвитку. Останні розглядали як такі, що спрямовані на економічне зростання і, як наслідок, підвищення якості життя населення.

Класична теорія зростання. Головний висновок класиків зводився до того, що економічне зростання визначається величиною чинників виробництва та їх продуктивністю. Передбачалося, що такі чинники виробництва, як праця і земля, за умови незмінності інших чинників і відсутності технічних змін можуть сприяти збільшенню обсягу випуску, але зі зменшуваною швидкістю, яка в кінцевому підсумку наблизиться до нуля. На думку класиків, за відсутності технічного прогресу вичерпуються невикористані землі, а зростання чисельності населення спричиняє дію закону спадної віддачі чинників виробництва. Представники англійської класичної школи, вочевидь, недооцінювали потенціал технічного прогресу й ефект економії від масштабу⁴.

Неокласична модель економічного зростання Солоу – Свона, розроблена у 1950-х роках, була першою спробою аналітично змоделювати

³ Schumpeter J. Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. – Leipzig: Verlag von Dunker & Humblot, 1911.

⁴ Див.: История экономических учений. – М., 2000.

довгострокове зростання і містила низку рівнянь, які відбивали взаємозв'язок між робочим часом, капіталом, випуском продукції та інвестиціями. Згідно з цією моделлю, роль науково-технічного прогресу є вирішальною, навіть важливішою за накопичення капіталу. Модель передбачає, що країни використовують свої ресурси ефективно і що є спадна віддача на капітал і працю у процесі їх збільшення. З цих двох припущень неокласична модель робить важливі прогнози. По-перше, збільшення капіталу спричиняє економічне зростання, оскільки праця людей може бути продуктивнішою. По-друге, бідні країни з меншим обсягом капіталу на одну особу мають швидші темпи економічного зростання, тому що кожна одиниця інвестицій у капітал має більшу віддачу, ніж у багатих країнах. По-третє, через зменшення віддачі на капітал економіка в кінцевому підсумку досягне точки, де будь-яке збільшення капіталу більше не спричиняє економічне зростання. Цю точку називають усталеним станом.

У моделі також зазначено, що країни можуть подолати цей стан і зростати за рахунок упровадження нових технологій. У довгостроковій перспективі обсяг випуску на одну особу залежить від рівня заощадження, проте темпи зростання випуску мають бути однаковими для будь-якого рівня заощаджень. За цією моделлю процес економічного зростання, незважаючи на спадну віддачу, є "екзогенним" і спричиняється запровадженням нових технологій, які дозволяють зменшити затрати ресурсів у виробничому процесі. Вадю неокласичної моделі зростання є те, що вона не враховує різних ставок прибутковості для різних капітальних вкладень і скорочення економічного життя капітальних активів.

Ендогенна теорія зростання обґрунтована П.Ромером і Р.Лукасом-молодшим наприкінці 1980-х – початку 1990-х років. Незадоволені поясненнями Р.Солоу, економісти працювали в напрямку "ендогенізації" технологій, розробивши теорію ендогенного зростання, що містить математичне пояснення технологічного прогресу. Модель також включає концепцію людського капіталу у вигляді знань і навичок, які підвищують продуктивність праці. Це доводить, що, на відміну від фізичного капіталу, людський має зростаючі рівні прибутковості. Згідно з цим підходом, через постійну віддачу на капітал економіка ніколи не досягне сталого стану. Дослідження в цій сфері були зосереджені на збільшенні людського капіталу (зокрема, освітнього рівня населення) або на забезпеченні технологічних змін (наприклад, упровадженні інновацій).

Теорія економічного зростання за К.Макконнеллом і С.Брю досліджує питання зростання виробничих можливостей економіки і розроблення політики, за допомоги якої можна було б збільшити обсяг ВВП в умовах повної зайнятості⁵.

Узагальнююча теорія зростання розроблена О.Галором та його співавторами у відповідь на нездатність теорії ендогенного зростання пояснити ключові емпіричні закономірності процесів зростання окремих країн і світової економіки загалом. Ендогенна теорія зростання не могла пояснити якісно різні емпіричні закономірності, які характеризували процес зростання впродовж тривалих часових горизонтів у розвинених країнах і

⁵ Макконнелл К., Брю С. Экономикс: принципы, проблемы и политика. – С. 411.

країнах, що розвиваються. Узагальнююча теорія зростання за своєю суттю є ендегенною й узгоджує весь процес розвитку, в тому числі мальтузіанську епоху характеристики процесу розвитку й епоху тривалого економічного зростання.

Теорія "великого поштовху" – одна з популярних теорій у середині ХХ століття, в рамках якої обґрунтовано, що країнам необхідно переходити від однієї стадії розвитку до іншої через цикл, у якому великі обсяги інвестицій в інфраструктуру й освіту в поєднанні з приватними інвестиціями рухають економіку до продуктивнішого етапу.

Інституції та зростання. За Д.Асемоглу, С.Джонсоном і Д.Робінсоном, позитивна кореляція між високим доходом і холодним кліматом є побічним продуктом історії. Європейці застосовували різні політики колонізації в різних колоніях із різними асоційованими установами. У місцях, де колонізатори стикалися з високими показниками смертності (наприклад, у зв'язку з тропічними захворюваннями), вони не могли перебувати постійно і тому створювали "екстрактивні інституції", які збереглися після здобуття цими країнами незалежності; в місцях, де вони могли б оселитися назавжди (наприклад, із помірним кліматом), вони моделювали і створювали інституції, подібні до тих, що були на їхній європейській батьківщині. Ці "неоевропейські" інституції мали у своєму розвитку добрі результати. Таким чином, коли інші економісти зосереджувалися на типах правових систем колонізаторів для пояснення інституцій, автори цієї теорії розглядали умови навколишнього середовища в колоніях для пояснення ефективності роботи інституцій. Наприклад, іноді колишні колонії успадковували корумповані уряди і геополітичні кордони (встановлені колонізаторами), неправильно розташовані відносно географічного місцеположення різних етнічних груп, що створювало внутрішні суперечки і конфлікти, які заважали розвитку. А іноді в суспільствах, що виникли в колоніях без істотної кількості корінного населення, більшої ролі набував захист прав власності та стимули для довгострокових інвестицій, аніж там, де частка корінного населення була великою.

Людський капітал і зростання. Людський капітал є важливим елементом як теоретичного, так і емпіричного аналізу економічного зростання. Навички населення розглядають і у класичній, і в ендегенній моделях економічного зростання. При цьому часто використовують показник кількості років навчання на основі припущення про ідентичність знань, отримуваних упродовж року в усіх країнах, до того ж лишень у процесі здобуття формальної освіти. Проте, незважаючи на певні хиби цього підходу, низка досліджень засвідчує, що якість людського капіталу і, зокрема, когнітивні навички населення дуже значною мірою пов'язані з економічним зростанням.

Крім того, великого поширення набула концепція *людського розвитку*, в рамках якої розвиток людини розглядають як головну мету і критерій суспільного прогресу безвідносно до економічного зростання. Ця концепція складає основу щорічних доповідей ООН, присвячених людському

розвитку⁶, активну участь у розробленні концептуальної структури яких брав А.Сен. Учений обґрунтував важливість, окрім людського капіталу, потенційних можливостей людини, розглядаючи *розвиток як свободу*⁷ і зазначаючи, що дослідники проблеми людського капіталу схильні концентруватися лише на тій частині людської діяльності, що сприяє нарощуванню виробничих можливостей. Водночас із позицій "людських можливостей", що стали однією з центральних тем досліджень ученого, особливої ваги набуває можливість жити відповідно до власних уявлень і цінностей, а також розширення реального вибору, наданого людині. Зокрема він наголошує, що освіта здатна не тільки підвищити цінність продуктивної економічної діяльності людини і збільшити її доходи. Навіть за незмінного рівня доходів людина може виграти від отримання освіти – в читанні, комунікаціях, дискусіях, у можливості робити свідоміший вибір, у зростанні поваги з боку оточуючих. Усі вказані блага освіти перевершують значення людського капіталу у виробничій діяльності.

Розвиваючи ці положення, А.Сен стверджує, що існує суттєва оціночна розбіжність між тим, що перебуває в центрі уваги: людський капітал чи людські можливості, розбіжність, що певним чином відбиває різницю між засобами і цілями. Цілком слушно вчений зауважує, що визнання ролі людських якостей у забезпеченні та підтримці економічного зростання – хоч би якою значною ця роль була – нічого не говорить про те, чому ми так потребуємо економічного зростання. Але якщо сфокусувати дослідження на розширенні людської свободи жити відповідно до власних уявлень про цінності, роль економічного зростання в забезпеченні таких можливостей інтегрується в певне фундаментальне розуміння процесу розвитку як нарощування людських можливостей вести гідне і вільне життя⁸.

Споживання енергії та теорії енергоефективності. Енергетичні економічні теорії підкреслюють роль споживання енергії та енергоефективності як важливих історичних передумов економічного зростання. Підвищення енергоефективності спричиняє збільшення загальної продуктивності чинників виробництва. Деякі з технологічно найважливіших нововведень в історії передбачали підвищення енергоефективності, зокрема, у сфері перетворення тепла на роботу, повторного використання тепла, передавання енергії, особливо шляхом електрифікації.

В Україні теорії економічного розвитку і зростання були предметом досліджень В.Гейця, Б.Кваснюка, А.Гриценка, Л.Шинкарук та інших учених. Істотного розвитку набули, зокрема, аспекти формування заощаджень та інституційних перетворень у суспільстві.

28.3. Чинники, які впливають на економічний розвиток і зростання

В економічній літературі за способом впливу на економічне зростання розрізняють *прямі чинники*, що безпосередньо визначають фізичну

⁶ Доклад о человеческом развитии 2014. Обеспечение устойчивого прогресса человечества: Уменьшение уязвимости и формирование жизнестойкости. ООН. Резюме. – Нью-Йорк, 2014 // <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-summary-ru.pdf>.

⁷ Сен А. Развитие как свобода. – М., 2004.

⁸ Там же.

здатність до економічного зростання, і *непрямі*, які опосередковано впливають на можливість здійснення економічних перетворень, сприяючи реалізації потенціалу прямих чинників або обмежуючи її. До *прямих чинників* належать: чисельність і якість трудових ресурсів; обсяг і якісний склад основного капіталу; рівень технологій та організації виробництва; кількість і якість природних ресурсів, залучених у господарський обіг; підприємницькі здібності в суспільстві. *Непрямими чинниками* є: ступінь монополізації ринків; рівень цін на виробничі ресурси, податкове навантаження, можливості отримання кредитів, рівень споживчих і державних видатків, конкурентоспроможність країни на світовому ринку.

За К.Макконнеллом і С.Брю, економічне зростання будь-якої країни визначають шістьма основними чинниками, чотири з яких – *чинники пропозиції*, пов'язані з матеріальною здатністю економіки до зростання, слугують матеріальними агентами розширення виробництва і включають: природні ресурси (землі, корисні копалини, водні ресурси, енергоносії, клімат, лісові ресурси тощо), трудові ресурси, капітал (будівлі, устаткування, дороги тощо), технології та інновації⁹. Досить часто чинники пропозиції групують відповідно до типів економічного зростання: екстенсивні (зростання капіталу і збільшення працівників) та інтенсивні (технологічний прогрес, удосконалення управління виробництвом).

Два інші чинники, які сприяють зростанню, – це *чинники попиту й ефективності*. Перший із них – *чинник попиту*. Для реалізації зростаючого виробничого потенціалу економіці необхідно забезпечити повну зайнятість дедалі більшої кількості ресурсів, що вимагає постійного збільшення сукупного попиту.

Чинники пропозиції і попиту тісно взаємопов'язані у своєму впливі на економічне зростання. Безробіття і неповне використання ресурсів можуть суттєво уповільнити накопичення капіталу і приріст видатків на наукові дослідження і розроблення, а низькі темпи технічного прогресу і нарощування інвестицій, навпаки, можуть спричинити безробіття. *Чинники ефективності* забезпечують оптимальну структуру виробництва й економічне використання всіх наявних ресурсів, повноту і раціональність їх залучення у виробничий процес. Щоб більшою мірою реалізувати свій виробничий потенціал, економіці необхідно не тільки забезпечити повну зайнятість ресурсів, а й домогтися їх максимальної продуктивності. Для виробництва товарів і послуг, які найбільше цінує суспільство, потрібно використовувати додаткові ресурси (ефективність розподілу) з найменшими витратами (ефективність виробництва).

Існують чинники економічного зростання, що не підлягають кількісному вимірюванню, які в різних джерелах ідентифікують як *соціокультурні* або *інституційні*. До них відносять політичну, соціальну, культурну сфери, ставлення до підприємництва, впорядкованість відносин власності тощо.

Останніми роками західні вчені серед чинників, що впливають на економічне зростання, виокремлюють *загальний чинник продуктивності*, називаючи його також "*залишком Солоу*", оскільки вважають, що деякі аспекти економічного зростання не можна пояснити за допомоги вимірю-

⁹ Макконнелл К., Брю С. Экономикс: принципы, проблемы и политика.

вальних чинників – капіталу і праці. У звітах про світовий розвиток наведено дані, які засвідчують значний вплив загального чинника продуктивності на економічне зростання високорозвинених країн світу (від 50% у США до майже 90% у Німеччині).

Чинники економічного розвитку безпосередньо пов'язані з чинниками економічного зростання і мають *економічну і неекономічну* природу. Вирішальну роль відіграють економічні чинники, основний із яких – капітал і темпи його накопичення. Важливість інших економічних чинників (профіцит продовольства, торговельні умови, тип економічної системи тощо) навряд чи порівняна з утворенням капіталу. Стратегічну роль капіталу сьогодні визнано всюди. Будь-якій країні для прискорення темпів зростання і розвитку необхідно підтримувати високий рівень доходів, що дозволяє підвищити обсяг інвестицій і уникнути значної залежності від іноземної допомоги. Нестача капіталу є основною перешкодою зростання і розвитку. За будь-якого типу економічної системи країна не може сподіватися на досягнення економічного прогресу, якщо не виконується певний мінімум темпів накопичення капіталу.

Серед основних чинників, що впливають на економічний розвиток, – *природні ресурси* (площа земель і якість ґрунту, лісові багатства, водні та мінеральні ресурси, сприятливий клімат тощо). Країна з дефіцитом природних ресурсів не може швидко розвиватися. Проте природні ресурси – необхідна, але не достатня умова економічного зростання і розвитку. У менш розвинених країнах природні ресурси є невикористовуваними, маловикористовуваними або нераціонально використовуваними, і це одна з причин відсталості цих країн, а пов'язана вона з відсутністю технологічних чинників. І навпаки, країна з дефіцитом природних ресурсів, наприклад, Японія, може стати передовою, якщо здатна виявити нові напрямки застосування обмежених ресурсів.

Велике значення з точки зору розвитку має *збільшення виробництва сільськогосподарської продукції* через підвищення його продуктивності. Особливу актуальність має "товарність", тобто наявність товарних надлишків, оскільки з розвитком економіки кількість міського населення через створення виробництв у містах збільшується і, природно, зростає потреба в сільськогосподарській продукції. Нестача продовольства гальмуватиме зростання і розвиток. Якщо країна не в змозі забезпечити достатню товарність, не залишиться іншого вибору, крім імпорту продовольства, що може спричинити проблеми платіжного балансу.

Серед чинників економічного розвитку важливе місце посідають *умови зовнішньої торгівлі*. Упродовж тривалого часу панувала класична теорія торгівлі й її прихильники стверджували, що торгівля між країнами завжди вигідна в тому контексті, що слаборозвинені країни повинні спеціалізуватися на виробництві первинних продуктів, оскільки мають порівняльну перевагу щодо затрат на їх виробництво, а розвинені країни, навпаки, мають порівняльну перевагу щодо виробництва машин і обладнання і повинні, відповідно, спеціалізуватися на ньому. Останніми роками, виходячи з теоретичних і емпіричних підстав, піддано сумніву переваги необмеженої торгівлі між розвиненими і нерозвиненими країнами. Зовнішня

торгівля виявилася потужним чинником розвитку для країн, які змогли досягти зростання у відносно короткий період часу і захопити міжнародні ринки для своїх промислових товарів. Вони намагаються вийти на такий рівень виробництва, за якого промислові товари замінять первинні продукти як основні експортні товари країни. Утім, макроекономічні взаємозв'язки в багатьох країнах мають вирішальне значення і проблеми їх розвитку не можуть бути розв'язані лише в межах сектора зовнішньої торгівлі.

Значний вплив на перспективи розвитку країни може справляти тип її *економічної системи*, що склався історично і виявляється у ступені втручання держави в економіку. У період становлення ринкової економіки невтручання держави сприяло економічному прогресу, наприклад, в Англії. Проте в сучасному світі ситуація є зовсім іншою: країнам, що розвиваються, доведеться шукати власний шлях розвитку.

Неекономічні чинники економічного розвитку не менш важливі, ніж економічні. Особливе значення мають *людські ресурси* як джерело робочої сили для виробництва, яка за високої кваліфікації та продуктивності праці здатна сприяти економічному розвитку і зростанню. Зрозуміло, що продуктивність неосвічених, некваліфікованих, хворих людей зазвичай є низькою. Проте навіть за високого рівня розвитку людських ресурсів, але не раціонального використання вони можуть виявитися тягарем для економіки.

Від *технічних ноу-хау і рівня загальної освіти* залежать темпи розвитку на пряму. Відповідно, для просування наукових і технологічних знань людина створює дедалі більш технологічні методи виробництва, які підвищують рівень продуктивності. Й.Шумпетер був глибоко вражений інноваціями, здійсненими підприємцями, яким приписують значну роль у капіталістичному розвитку. Зробивши припущення щодо лінійної однорідності виробничої функції та нейтральності технічного прогресу, який не впливає на швидкість заміщення праці капіталом, Р.Солоу зазначив, що внесок освіти в підвищення продуктивності на 1 люд./год. у США між 1909 і 1949 роками був більшим, аніж будь-якого іншого чинника.

Важливу роль в економічному розвитку відіграє *соціальна організація*. Масова участь у програмах розвитку є необхідною умовою прискорення процесу зростання. Але люди виявляють інтерес до діяльності, від якої залежить розвиток, тільки якщо відчувають, що плоди зростання будуть доступними. Досвід низки країн показує – коли суспільство дозволяє окремим елітним групам мати відповідні переваги, у значної його частини розвивається апатія до програм розвитку держави. За таких умов марно сподіватися, що маси братимуть участь у державних проектах розвитку.

Не економічним, але досить впливовим чинником економічного розвитку в негативному контексті є *корупція*, яка процвітає у країнах, що розвиваються, на різних рівнях. Без викорінення корупції в їх адміністративних системах певні економічні класи продовжуватимуть використовувати національні ресурси на власну користь. Корупція спричинена недосконалістю дозвільної та ліцензійної систем, а також "мистецтвом" ухиляння від сплати податків деякими верствами суспільства за потурання державних посадових осіб.

Економічний розвиток – не механічний процес, тому його темпи в будь-якій країні значною мірою залежать від *бажання людей розвиватися*. Якщо у країні рівень свідомості є низьким і значна частина суспільства прийняла бідність як долю, то годі сподіватися на розвиток. У цьому контексті виявляється новий неекономічний чинник економічного розвитку – *поведінкові патерни* як наслідувані зразки поведінки, безпосередньо пов'язані з бажанням або небажанням людей розвиватися.

28.4. Показники економічного розвитку і зростання

Площини виміру економічного зростання найчіткіше подано в дефініції економічного зростання, наведеній К.Макконнеллом і С.Брю, які пропонують визначати й оцінювати його у два способи: 1) як збільшення реального ВВП упродовж певного періоду часу; 2) як збільшення реального ВВП упродовж певного періоду часу в розрахунку на одну особу¹⁰. Учені вважають, що перша дефініція є доречнішою для оцінки військово-політичного потенціалу, а для порівняння рівнів життя населення у країнах і регіонах краще використовувати показник обсягу виробництва на одну особу. У цьому поясненні криється одна з головних причин популяризації у ХХ столітті теорії економічного зростання та її головного вимірника (ВВП) – демонстрація і наросування провідними країнами світу своїх військово-політичних переваг.

У рейтингу МВФ Україна 2014 року посідала 47 місце серед 188 країн світу за обсягами ВВП за паритетом купівельної спроможності (ПКС) (370,8 млрд дол. США); на першому місці – Китай (17,6 трлн дол.), на другому – США (17,4 трлн дол.), на третьому – Індія (7,4 трлн дол.); обсяг ВВП ЄС – 18,5 трлн дол.

За обсягами ВВП на одну особу в поточних цінах Україна 2014 року, за даними МВФ, була на 127 місці серед 185 країн світу. Її показник дорівнював 3,1 тис. дол. (для порівняння: в Люксембурзі – 111,7 тис. дол., Норвегії – 97,0 тис. дол., Швейцарії – 87,5 тис. дол., США – 54,6 тис. дол., Польщі – 14,4 тис. дол.).

Упродовж 1990–2013 років обсяг ВВП України на одну особу за ПКС у цінах 2011 року знизився на 19%, натомість, приміром, у Польщі відповідний показник зріс на 126,5%, в Угорщині – на 52,1%, Чехії – на 41,8%, США – на 38,7% (рис. 1).

Економічне зростання зазвичай вимірюють річними темпами зростання або приросту реального ВВП і похідних від нього показників. Упродовж 1990–2000 років темпи приросту ВВП на одну особу в Україні були від'ємними, знизившись до -22,6% 1994 року, а починаючи з 2000-го нерівномірно зростали, набуваючи позитивних значень, потім різке скорочення 2009 року (до -14,4%), рецесія і негативні тенденції останніх років (рис. 2). Наприкінці травня 2015 року місія МВФ в Україні погіршила прогноз падіння ВВП поточного року з 5,5% до 9%.

У процесі вимірювання економічного зростання і деяких інших аспектів економічного розвитку використовують Систему національних рахунків (СНР), яка являє собою концептуальну сукупність макроекономічних рахун-

¹⁰ Там же. – С. 411.

ків, балансів активів і пасивів, а також таблиць на базі узгоджених на міжнародному рівні понять, дефініцій, класифікацій та правил обліку. Ця комплексна система у стислому вигляді містить великий обсяг інформації щодо функціонування економіки тієї чи тієї країни, взаємодії між різними суб'єктами господарської діяльності, рівня виробничих фондів країни, благополуччя її жителів на певні моменти часу за певними параметрами, зовнішньоекономічних операцій, що віддзеркалюють зв'язок між економікою країни і рештою світу.

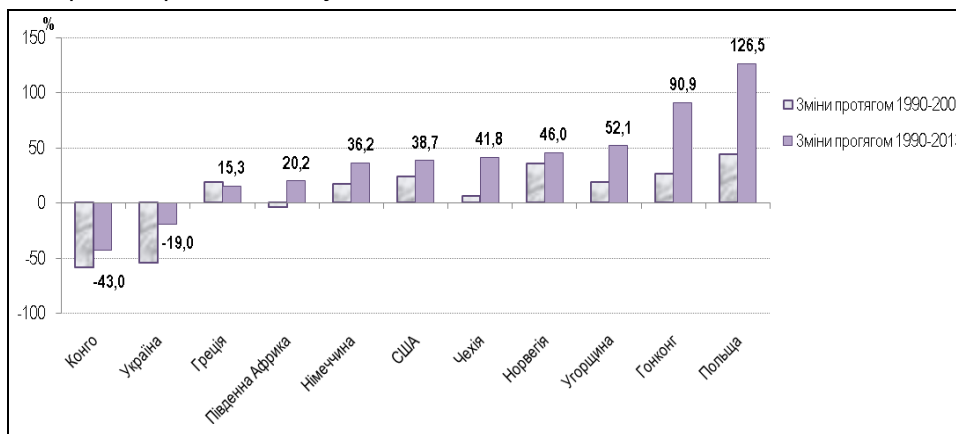

Рисунок 1. Зміни обсягу реального ВВП (на одну особу за ПКС у цінах 2011 року) в Україні та країнах світу (1990–2000-і, 1990–2013), %

Розраховано авторами на підставі даних: Economy & Growth // The World Bank, 2015 // <http://data.worldbank.org>.

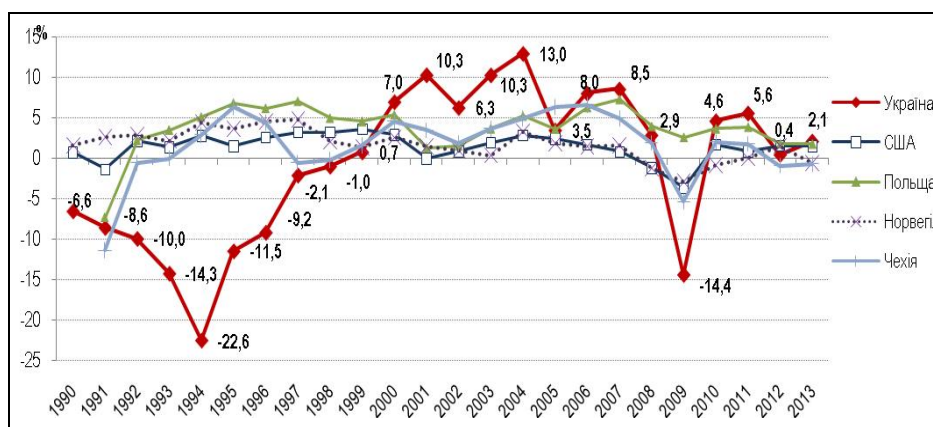

Рисунок 2. Темпи приросту ВВП на одну особу в Україні та країнах світу (1990–2013)

Розраховано авторами на підставі даних: Economy & Growth // The World Bank, 2015 // <http://data.worldbank.org>.

Система національних рахунків постійно оновлюється внесенням змін і доповнень до методології, розрахункових правил, рахунків, побу-

дови таблиць, які останнім часом розробляють представники Європейської комісії, Міжнародного валютного фонду, Організації економічного співробітництва і розвитку, Організації Об'єднаних Націй і Світового банку. На сьогоднішній день діють стандарти Системи національних рахунків 2008 року¹¹, яка є оновленою версією Системи національних рахунків 1993 року і модифікацією Стандартизованої системи національних рахунків 1952 року, вперше випущеної Організацією європейської економічної кооперації.

У Системі національних рахунків, зокрема, подано міжнародні стандарти вимірювання ВВП. Згідно з ними, ВВП можна розраховувати за допомоги *трьох методів*: виробничого (метод доданих вартостей), за видатками і за доходами. Таким чином, ВВП: 1) є тотожним доданим вартості, являючи собою різницю між випуском і проміжним споживанням; є сумою валових доданих вартостей усіх інституційних одиниць-резидентів даної країни, які займаються виробництвом (плюс податки на продукти за винятком субсидій на продукти); 2) дорівнює обсягу кінцевого використання товарів і послуг (весь обсяг використання, крім проміжного споживання), вимірюваному за закупівельними цінами мінус вартість імпорту товарів і послуг; 3) дорівнює сумі первинних доходів, створених резидентами-учасниками виробництва і розподілених між ними.

Крім безпосередньо ВВП, у СНР відображено низку похідних від нього показників, які також використовують у процесі виміру економічного зростання. До таких показників, зокрема, належать:

- *валовий національний дохід*, який дорівнює ВВП мінус первинні доходи, сплачені нерезидентам, плюс первинні доходи, отримані від нерезидентів. Інакше кажучи, ВНД, еквівалентний ВВП, мінус податки і субсидії на продукти та імпорт, компенсації працівникам і дохід від власності, сплачений іншим країнам, плюс відповідні обсяги доходів, отримані від решти світу. На відміну від ВВП, ВНД за своєю суттю є не доданою вартістю, а доходом. В Україні 2013 року обсяг ВНД за ПКС у цінах 2011 року був на 293 дол. меншим за відповідний показник ВВП, який складав 8,5 тис. дол. (табл. 1);

- *валовий національний наявний дохід (ВННД)*, який дорівнює ВНД мінус поточні трансферти, сплачені нерезидентам, плюс відповідні трансферти, отримані резидентами від решти світу. ВННД відбиває обсяг доходу, який розподіляють на кінцеве споживання і заощадження. Динаміка структури ВННД в Україні свідчить про формування негативних тенденцій. На зміну збільшенню частки чистих національних заощаджень (ЧНЗ) відносно ВННД у 2000–2004 роках на 10,9 в. п. (з 6,9% до 17,8%) прийшло істотне її скорочення – до -1,97% 2014 року (рис. 3);

- *національні заощадження* – частка наявного доходу, яку не використано на кінцеве споживання і яку можна спрямувати на цілі фінансування накопичення, тобто вона є джерелом фінансування інвестицій. Інше

¹¹ Система национальных счетов 2008. – Нью-Йорк, 2012 // <http://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008Russian.pdf>.

джерело інвестування – капітальні трансферти, тобто одночасні надходження перерозподільного характеру. Заощадження і капітальні трансферти утворюють джерела фінансування національних інвестицій. Вони складаються з таких елементів: валове накопичення основного капіталу, приріст матеріальних обігових коштів, чисте придбання цінностей, затрати на купівлю землі, природних ресурсів і невироблених нематеріальних активів. Перші три елементи інвестицій утворюють *валове накопичення* як елемент кінцевого використання ВВП. Валові та чисті показники (національного доходу, заощадження, накопичення тощо) розрізняються величиною обсягу споживання основного капіталу у відповідному періоді. Відносні обсяги як валових, так і чистих заощаджень в Україні з 2004-року майже постійно зменшувалися, дорівнюючи 2014-го щодо ВНД 10,66% і -2,03% відповідно (рис. 4), що свідчить про катастрофічне скорочення внутрішніх інвестиційних ресурсів оновлення основного капіталу.

Починаючи з 2004 року частка ЧНЗ у ВНД істотно зменшилася – з порівняно високих до порівняно низьких значень у контексті міжкраїнових зіставлень (рис. 5а). Натомість упродовж усього періоду (2000–2014) обсяги чистих заощаджень у розрахунку на одну особу залишалися дуже низькими. Зростання в період 2000–2004 років у постійних цінах 2005 року на 733,9 дол. (з 253,7 до 987,6 дол.) змінилося поступовим нерівномірним зменшенням – до -133,1 дол. 2013 року з незначним збільшенням (до -22,9 дол.) 2014-го. Для порівняння: в Норвегії 2011 року обсяг чистих заощаджень у міжнародних доларах США в постійних цінах 2005 року на одну особу перевищував 16,7 тис. дол., у США дорівнював 1,02 тис. дол., в Чехії – 207,8 дол. (рис. 5б).

Таблиця 1

Основні показники економічного зростання на макrorівні в Україні та країнах світу (2013)

Країна	ВВП	ВНД	Темп приросту ВВП	Темп приросту ВНД	ВНЗ	Валове накопичення основного капіталу (ВНОК)
	дол. США за ПКС у цінах 2011 року на одну особу		% до попереднього року		% ВВП	
Україна	8508	8215	2,1	4,8	10,4	18,2
Хорватія	20049	19025	-0,7	-1,1	19,3	19,3
Угорщина	22707	21239	1,8	3,2	23,9	19,9
Польща	22835	21487	1,7	–	18,3	18,8
Чехія	28124	24535	-0,7	-1,6	23,5	24,9
Греція	24305	24658	-2,7	–	11,2	11,2
Словаччина	25759	25336	1,3	1,4	21,8	20,4
Словенія	27368	26809	-1,1	-1,1	24,9	19,1
Німеччина	42884	43049	-0,2	-0,2	25,8	19,8
США	51340	52308	1,5	1,6	17,4	19,3
Гонконг, Китай	51509	52383	2,5	3,0	25,6	23,9
Швейцарія	54993	53762	0,8	–	37,5	23,4
Норвегія	62411	63909	-0,6	-1,1	37,5	22,6
Катар	127562	119029	-0,2	–	61,8	–
Конго	783	713	5,6	7,6	9,5	20,6

Розраховано авторами на підставі даних: Economy & Growth // The World Bank, 2015 // <http://data.worldbank.org>.

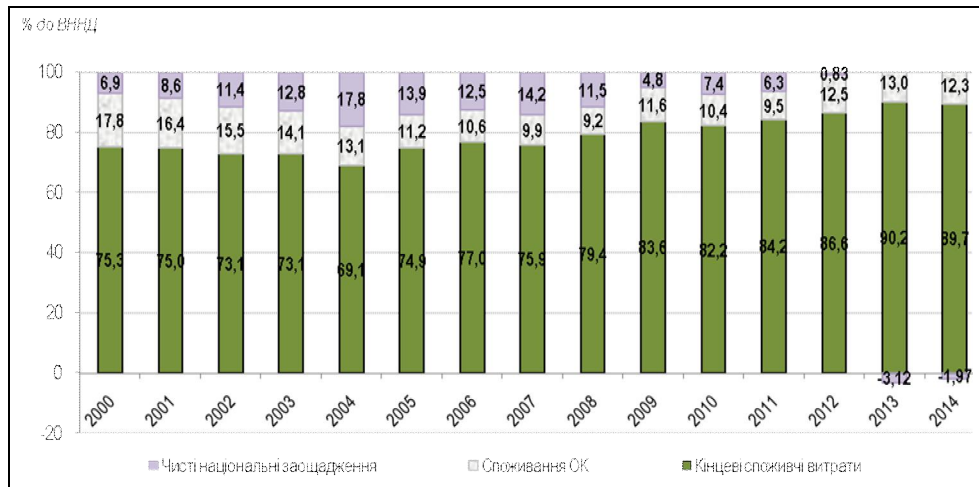

Рисунок 3. Динаміка структури ВВП України за напрямками використання (ЧНЗ, споживання основного капіталу, кінцеві споживчі видатки), %

Розраховано авторами на підставі даних: Національні рахунки України за 1990–2000 роки: Стат. зб. – К., 2002; Національні рахунки України за 2011 рік: Стат. зб. – К., 2013; Національні рахунки України за 2012 рік: Стат. зб. – К., 2014; Національні рахунки України за 2013 рік: Стат. бюлетень. – К., 2014; зведені національні рахунки Держстатслужби України за I–IV квартали 2014 року // <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

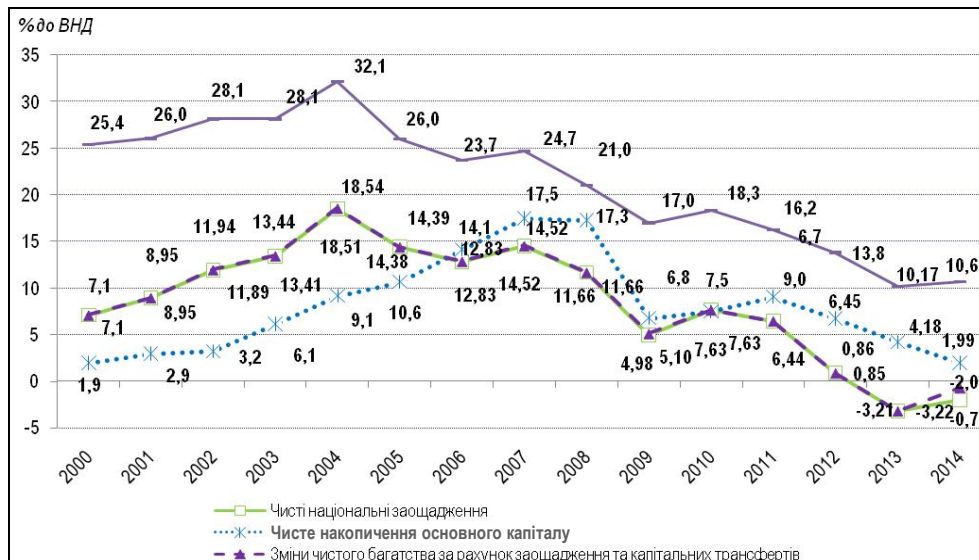
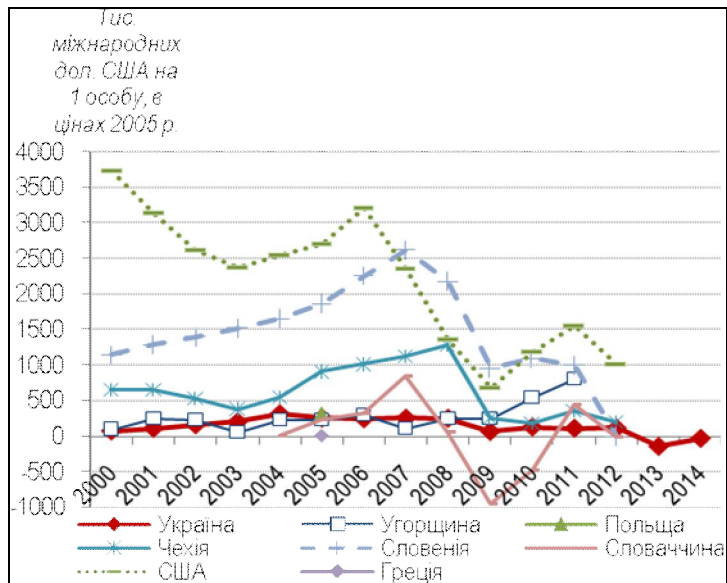
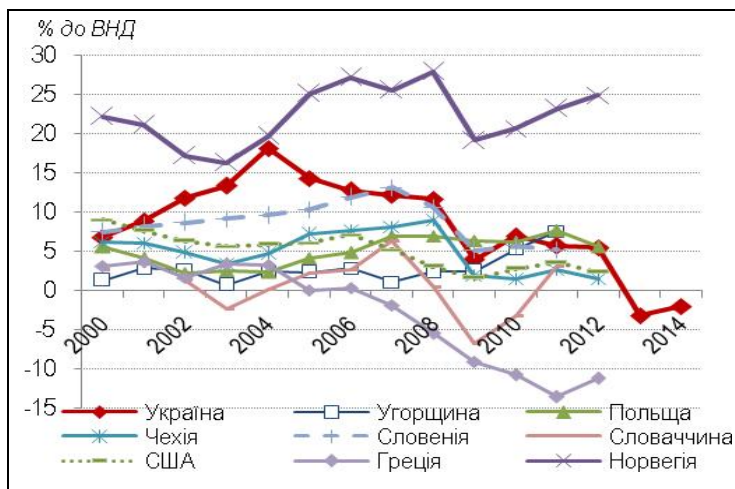

Рисунок 4. Динаміка співвідношення ЧНЗ, ЧНОК і змін чистого багатства за рахунок заощаджень і капітальних трансфертів в Україні, % до ВВП

Розраховано авторами на підставі даних: Національні рахунки України за 1990–2000 роки: Стат. зб. – К., 2002; Національні рахунки України за 2011 рік: Стат. зб. – К., 2013; Національні рахунки України за 2012 рік: Стат. зб. – К., 2014; Національні рахунки України за 2013 рік: Стат. бюлетень. – К., 2014; зведені національні рахунки Держстатслужби України за I–IV квартали 2014 року // <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

а) % до ВНД

б) на 1 особу, міжн. дол. США в постійних цінах 2005 р.

Рисунок 5. Порівняльні обсяги ЧНЗ відносно ВНД і на одну особу в Україні та інших країнах світу

Розраховано авторами на підставі даних: Національні рахунки України за 1990–2000 роки: Стат. зб. – К., 2002; Національні рахунки України за 2011 рік: Стат. зб. – К., 2013; Національні рахунки України за 2012 рік: Стат. зб. – К., 2014; Національні рахунки України за 2013 рік: Стат. бюлетень. – К., 2014; зведені національні рахунки Держстатслужби України за I–IV квартали 2014 року // <http://www.ukrstat.gov.ua/>; Economy & Growth // The World Bank, 2015 // <http://data.worldbank.org/>; National Accounts at a Glance. – OECD Publishing, 2015 // http://dx.doi.org/10.1787/na_glance-2013-26-en.

Слід зауважити, що з самого спочатку використання ВВП і похідних від нього показників як індикатора загального добробуту багато авторитетних економістів попереджали, що це спеціалізований інструмент і

застосування його в такому значенні може призводити до небезпечних помилок. ВВП ураховує тільки грошові операції, пов'язані з виробництвом і продажем товарів і послуг, тобто цей показник заснований на неповній картині соціальної та природної систем, у межах яких існують людина і економіка. Особлива небезпека в тому, що методика обчислення ВВП заохочує виснаження природних ресурсів, розглядаючи зменшення природного капіталу як дохід, незважаючи на те, що це підриває основу аналогічних доходів у майбутньому. Крім того, економічна експансія, яка стимулює зростання ВВП, веде до деградації екосистем, які підтримують життя на планеті. Зростання ВВП у сучасному світі стало чимось на зразок магічної формули для розв'язання всіх проблем. Ван ден Берг, наприклад, зазначав, що використання цього індикатора не має належного обґрунтування, радше, вона заснована на догмі, або, у кращому разі, на звичці¹².

Комітет природного капіталу Великої Британії підкреслив вади концепції ВВП у своєму зверненні до уряду країни 2013 року, вказуючи, що ВВП фокусується на потоках, а не на запасах, унаслідок чого економіка може виснажити свої активи, при цьому фіксуючи високі рівні зростання ВВП доти, доки виснаженість активів не призведе до неможливості подальшого зростання. Було наголошено на необхідності використовувати масштабніші виміри благополуччя і багатства¹³.

Зростає роль *альтернативних ВВП показників* рівня економічного розвитку, серед яких: індекс людського розвитку, скориговані чисті заощадження, національне багатство, істинний індикатор прогресу або індекс сталого економічного добробуту, європейське обстеження якості життя, валове національне щастя, планетарний індекс щастя, індекс кращого життя, індикатори композитного багатства, індекс майбутньої орієнтації, індекс світового управління, індекс соціального прогресу тощо. Найбільшого поширення отримали перші три показники з перелічених.

Індекс людського розвитку, обчислюваний у рамках Програми розвитку ООН, є найвідомішим міжнародним показником, який характеризує стан розвитку людських ресурсів країн світу на основі таких компонентів: очікувана тривалість життя за народження, середня тривалість навчання, очікувана тривалість навчання і ВНД на одну особу. До 2009 року у Звітах щодо людського розвитку ООН за проведення розрахунків використовували ВВП, а починаючи з 2010-го цей компонент було замінено на ВНД. Індекс людського розвитку є одним з альтернативних показників, які можна використовувати як інструмент виміру добробуту. Як влучно зауважив Д.Гертнер у своїй статті в "New York Times", лише один вимірник зміг подолати гегемонію мислення, сконцентрованого на зростанні. Цей вимірник – індекс розвитку людського потенціалу¹⁴. За цим показником 2013

¹² Van den Bergh J.C.J.M. The GDP paradox // Journal of Economic Psychology. – 2009. – 30 (2). – P. 117–135.

¹³ The State of Natural Capital: Towards a framework for measurement and valuation // A Report from the Natural Capital Committee. – 2013 // <http://www.environmentbank.com/files/state-of-natural-capital-report-2013-1.pdf>.

¹⁴ Gertner J. The rise and the fall of the GDP // J. Gertner // The New York Times. – 2010. – May 13 // http://www.nytimes.com/2010/05/16/magazine/16GDP-t.html?_r=0.

року Україна посідала 83 місце серед 187 країн світу (для порівняння: США – 5, Німеччина – 6, Франція – 20, Словенія – 25, Чехія – 28, Польща – 35, Угорщина – 43)¹⁵.

Останнім часом зростає також роль показників, що відображають успішність реалізації принципів сталого розвитку, – скоригованих чистих заощаджень і національного багатства.

Надійшла в редакцію 15.05.2015 р.

MACROECONOMICS. TEXTBOOK

Topic 28. ECONOMIC DEVELOPMENT AND GROWTH

Iryna Bobukh, Iryna Baranovska

Author affiliation: Iryna Bobukh, Doctor of Economics, Institute for Economics and Forecasting. Email: irinnr@ukr.net.

Iryna Baranovska, PhD in Economics, Institute for Economics and Forecasting.
Email: irina.baranovsky@gmail.com.

¹⁵ Доклад о человеческом развитии 2014. Обеспечение устойчивого прогресса человечества: Уменьшение уязвимости и формирование жизнестойкости.